

3-5 Ekim 2004
İstanbul - Türkiye

7. Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu

**Çok Kültürlü Bir Dünyada İmanlı,
Anlamlı ve Barış İçinde Yaşama Pratiği:
Risale-i Nur Yaklaşımı**

3-5 Ekim 2004
İstanbul - Türkiye

7. Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu

Çok Kültürlü Bir Dünyada İmanlı, Anlamlı ve Barış İçinde Yaşama Pratiği: Risale-i Nur Yaklaşımı

Danışman:
Prof. Dr. Faris Kaya

Yayın Yönetmeni:
Selahattin Arslan

Editör:
Ömer Faruk Paksu

Kapak:
Mesut Sarı

Üretim:
Ali Osman Macit

ISBN: 975-269-041-6

Baskı: Ekim 2004

Baskı-Cilt:
Nesil Matbaacılık
Sanayi Cd. Bilge Sk. No: 2
34196 Yenibosna / İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 pbx

NESİL YAYINLARI

Sanayi Cd. Bilge Sk. No: 2 Yenibosna
34196 Bahçelievler / İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 pbx
Faks: (0212) 551 26 59

İnternet: www.nesilyayinlari.com
e-posta: nesil@nesilyayinlari.com

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayı
hakkı anlaşmalı olarak Nesil Basım Yayın'a aittir. İzinsiz
kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

SAİD NURSÎ VE JEREMY BENTHAM'DA ACI VE LEZZET KAVRAMLARI

Dr. Necati Aydın¹

Avrupa'da birkaç asır önce başlayan kapitalist ekonomik sistem, 20. yüzyılın sonlarında rakip olma iddiasını kaybeden sosyalizmin yenilgisiyle küresel dünyanın hakim sistemi haline geldi. Feodal toplumların sınırlı üretim imkanlarını, sanayi, iletişim ve bilişim devrimleriyle olağanüstü derecede genişleten kapitalist sistem, insanlığa tarihte eşine rastlanmamış bir üretim ve tüketim imkanı sunuyor. Bu imkanların dağılımındaki büyük adaletsizliğe rağmen, kapitalist sistemin günümüz dünya insanını, önceki asırlarda yaşayanlara kıyasla, daha iyi ekonomik koşullara kavuşturduğu inkar edilemez. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki ekonomik göstergeler, kapitalist sistemin ekonomik başarısının delilidir. Ancak bu ülkelerde ekonomik refahla birlikte, streslerin, intiharların ve bunalımların artması, kapitalist sistemin insanlığa gerçek mutluluğu getirme noktasında bir kriz eşiğinde olduğunu gösteriyor.

Bu makalede kapitalizmin bu mutluluk krizi Jeremy Bentham'ın (1748-1832) hedonistik fayda teorisi bağlamında tartışılacak. Kapitalist sistemin büyük ideologlarından ve faydacılık akımının kurucularından Jeremy Bentham'la büyük İslâm âlimi Said Nursî'nin (1877-1960) düşünceleri kar-

¹ **Dr. Necati Aydın:** 1972 yılında Muş'ta doğdu. 1994 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden mezun oldu. 2003 yılında Florida Devlet Üniversitesinde İktisat Eğitimi Doktorasını tamamladı. Hâlen A.B.D. Florida A&M Üniversitende İktisat Bölümünde Yardımcı Profesör olarak ders veriyor. Dr. Aydın aynı zamanda bir iktisadi araştırmalar kuruluşunda araştırmacı olarak görev yapıyor.

şılaştırılacak. Bu iki düşünürü karşılaştırmamız ikisinin arasındaki bazı benzerliklerden kaynaklanıyor.

Bu benzerliklerin birincisi, hem Nursî'nin hem de Bentham'ın öğretilerinde lezzet ve acı kavramlarının verilen önemdir. İngiliz filozof ve sosyal reformcusu Jeremy Bentham, fayda teorisini (utility theory) acı ve lezzet kavramlarına dayandırır. *Etik ve Yasal Prensiplere Giriş (Introduction to the Principles of Morals and Legislation)* adlı eserinde bireyin davranışlarını şekillendiren temel unsur olarak nitelendirdiği fayda prensibini tartışır. Faydacılık akımının kurucusu kabul edilen Bentham, fayda prensibinin bireyin davranışları, etik değerler ve yasal düzenlemeler için esas teşkil etmesi gerektiğini düşünür. Bireyler, fayda prensibine göre, herbir davranışının getireceği acı ve lezzeti hesaplayarak faydalarını en yüksek kılmaya çalışır. Buna karşılık, Nursî, eserlerinde lezzet ve acı kavramlarını sıklıkla kullanır. Mümin, fasık ve münkirle ilgili karşılaştırmalarını bu kavramlarla açıklar. Eserlerinin geniş kitlelere ulaşip büyük etki oluşturmasını bu metodu kullanmaya bağlar.

İkinci benzerlikse, her iki düşünürün düşünceleriyle günümüze değin insanların hayatlarını etkilemeleridir. Modern mikroiktisat ders kitaplarında yerini koruyan Bentham'ın görüşleri, günümüz kapitalist tüketim toplumunun yaşam felsefesinin bel kemiğini oluşturuyor. Bentham'a göre, fayda prensibi yalnızca tüketici davranışlarını değil, etik ve yasal değerleri de şekillendirdiği zaman insanlık topyekun gerçek huzur ve mutluluğu bulacaktır. Milyonları etkileyen Nursî ise, eserlerinde kapitalist hayat felsefesinin değil, Kur'an'dan alınan hayat prensiplerinin insanlığa gerçek mutluluk vereceğini savunur.

Nursî ile Bentham arasındaki bir başka benzerlik de ikisinin de arzuldıkları toplumsal mutluluğa ulaşmada eğitime verdikleri önemdir. Nursî üniversite projesi (Medresetü'z-Zehra) için hayatı boyunca mücadele etmiş; Bentham da hayatta iken University College üniversitesini kurmayı başarmıştır. Bentham öldüğünde kurduğu üniversiteye bütün mal varlığını ve kadavrasını miras olarak bırakır. Vasiyeti üzerine, Bentham öldüğünde ilaçlanan cesedine makyaj yapılır, elbise giydirilir ve cesedi üniversitenin ana binasının girişindeki cameranlı bir kabinedeki sandalye üstüne yerleştirilir.²

² Bentham'ın vasiyeti, kurucusu olduğu fayda teorisini bir anlamda teyit eder. Bu vasiyeti ile, cesedinin faydasız toprak altında çürümesi yerinde, üniversite öğrencilerine ilham kaynağı olmasına vesile yaparak toplumun faydasının artmasına katkıda bulunmaya devam ediyor (!)

Fayda Prensibi

Bentham insan fitratından hareketle fayda prensibini açıklar: “Doğa, insanın fitratına, ona hükmetmek üzere, acı ve lezzetten oluşan iki efendiyi yerleştirmiştir... Yaptığımız, söylediğimiz ve düşündüğümüz her bir şey bu duygular tarafından şekillenir. Bu mahkumiyetten kurtulmak için yaptığımız hiçbir girişim sonuç vermez, aksine mahkumiyetimizi perçinleştirir.” (Bentham, 1. Bölüm) Başka bir deyişle, insan yaptığı her işten ya bir lezzet veya bir acı alır. Bentham’a göre, insanın doğasındaki bu gerçeği değiştireceğini iddia etmesi, dünyayı eliyle çevireceğini iddia etmekten farksızdır. Fayda prensibi; insanın lezzetlerini artıran fiilleri tasvip ve teşvik etmek, acılarını artıran fiillere ise karşı koymak demektir. Bentham, fayda kavramını objelerde bulunan ve insana menfaat, avantaj, lezzet veya mutluluk veren veya insanı acı, keder, mutsuzluktan kurtaran bir özellik olarak tanımlar. “Fayda”, “lezzet”, “mutluluk” ve “refah” kavramlarını eş anlamlı kullanır. Faydayı en yükseğe çıkarmak (fayda maksimizasyonu) ise, lezzetleri en yüksek kılıp, acıları en aza indirmektir. Evrensel boyutta, her birey, doğası gereği hayatından daha çok lezzet almak ve daha az acı tatmak için mutluluk hesaplaması yaparak yaşamını şekillendirir. Bu fayda veya mutluluk formülü birey için geçerli olduğu gibi, bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu topluluk için de geçerlidir. Birey doğasındaki duyguların etkisiyle fayda prensibine göre hareket ettiği gibi, yasakoyucu da, toplumun faydasını en yüksek kılacak kurallar koyarak aynı prensibe uygun hareket etmelidir.

Bentham yasakoyucuya tavsiyede bulunurken, bireylerin ve toplumun lezzetlerini en yüksek kılıp, acılarını minimum yapmanın bir araç olmadığını, aksine “nihai ve biricik” amaç olduğunu hatırlatır. (Bentham, 3)³ Doğası gereği, yaptığı herşeyde ya acı veya lezzet alan insanın hayattaki nihai amacı, acıları azaltmak ve lezzetleri artırmaktır.⁴ Bu anlamda, Bentham’ın fayda teorisi hedonistiktir.⁵

Nursî, insanın birçok acı ve lezzeti tadacak bir fitratta olduğunu söyler. “Allah hadsiz nukuş-u esmasını göstermek için, insanı öyle bir sûrette halk

³ İnsanın yaşamının nihai gayesini daha çok lezzet almak olarak açıklayan düşünce Epicurus (M. Ö. 341-270)’a kadar dayanır. Ancak bu düşünceyi yeniden formüle edip, kapitalist iktisat teorisine esas yapan Jeremy Bentham’dır.

⁴ Fayda teorisinin bir başka savunucusu olan Jonh Stuart Mill insanın nihai maksadını şöyle açıklar: “Acılardan uzak olma ve lezzetleri tatma insanın nihai olarak arzuladığı tek şeydir. Arzulanan her bir şey ya bizzatihi lezzet verdiği için veya lezzetleri artırmaya ve acılara azaltmaya vesile olduğu için arzulandır” (John Stuart Mill, 1863, Utilitarianism, Ch. 2)

⁵ Bentham ile başlayan faydacılık (utilitarianism) akımının sonradan birçok versiyonu geliştirildi. “Hedenostik faydacılık”, “psikolojik faydacılık”, “teolojik faydacılık”, “sınırlı faydacılık”, ve “ideal faydacılık” bunlardan birkaçıdır. Hepsinin ortak özeliği, insanın temel gayesini lezzetleri en yüksek ve acıları minimum kılmaya çalışmak olarak tanımlamalarıdır.

etmiş ki, hadsiz cihetlerle elemeler aldığı gibi, hadsiz cihetlerle de lezzetler alabilir bir makine hükmünde yaratmış. Ve o makine-i insaniyede yüzer alet var. Her birinin eleme ayrı, lezzeti ayrı, vazifesi ayrı, mükafatı ayrıdır.” (Nursî, Lem’alar, s. 21) Buradan, hayatın asıl gayesinin lezzetleri en yüksek yapmak olmadığını anlayabiliriz. İnsanın yaratılış gayesi Allah’ı tanımak ve Ona kulluk yapmak olduğundan, insan bu maksada uygun bir donatımla yaratılmıştır. Bu anlamda, hayvana oranla, insanın daha çok acı ve lezzet tadabilecek potansiyelde olması, Rabbini bütün isim ve sıfatlarıyla tanınması içindir. Nimetlerdeki lezzetler ise, kulluk görevi olan şükürün davetçileri hükmündedir. Nursî hedonistik hayat felsefesine karşı olduğunu şöyle ifade eder: “İnsan bu dünyaya yalnız güzel yaşamak için ve rahatla ve safayla ömür geçirmek için gelmemiştir. Belki azim bir sermaye elinde bulunan insan, burada ticaretle ebedi, daimi bir hayatın saadetine çalışmak için gelmiştir.” (Nursî, Lem’alar, s. 248) Nursî, On Birinci Söz’de bir temsille, inanan bir insanla inanmayan veya nefsinin arzularına hizmet eden günahkar bir insan arasında karşılaştırma yapar. Birincisi, meşru lezzetlerle yetinip asıl gayesi olan kulluk görevini yerine getirirken; ikincisi, nefsinin hoşuna giden lezzetler dışında birşeyi gaye edinmez.

Bentham’ı dinleyen bir tüketici nefsinin hoşuna giden şeyleri yaparak daha çok keyif almayı nihai bir gaye görürken, Nursî’yi dinleyen bir tüketici, aldığı lezzetleri yaratılışın nihai gayesi olan Allah’ı tanımak için bir araç görür. Kapitalist ABD toplumunda egemen olan “hayat eğlencedir (life is fun)” deyimini Benthamcı hayat felsefesini yansıtır. Bu felsefeden etkilenen insanlar haftanın beş günü çalışarak kazandıklarını hafta sonları eğlencelerde harcarlar. Hayatlarından bekledikleri lezzetleri alamadıklarında ise, çoğu zaman hayatlarına son vererek, hayatı lezzet endeksli algıladıklarını ve hayattan lezzet almak dışında bir gayeleri olmadıklarını teyit ederler. Oysa, Nursî’yi dinleyen bir Müslüman, lezzeti hayatın önceliği olarak görmemekle birlikte, lezzeti meşru daire dışında aramaz ve meşru dairede aldığı lezzetle yetinir. Bütün hayatı sıkıntı içinde bile geçse intiharı aklından bile geçirmez, sabır içinde Nursî’nin “Lezzetin zevali elem, elemin zevali lezzettir” prensibini hatırlayarak sıkıntının akabindeki lezzetleri düşünür ve hayatından memnun kalır.

Bentham ve Nursî’ye Göre Lezzet Türleri

Bentham, *Etik ve Yasal Prensiplere Giriş* kitabının bir bölümünü lezzet ve acı türlerine ayırır. Bentham’a göre lezzet türleri ve bu lezzetler hakkında Nursî’nin düşüncelerini aşağıda karşılaştırmalı tartışacağız:

1) Duyularla alınan lezzetler:

İnsanın beş duyusu aracılığıyla aldığı bütün lezzetler duyuusal lezzetlerdir. Bentham lezzetleri sınıflandırırken birinci sıraya duyuusal lezzetleri yerleştirip

ayrıntılı olarak bu lezzetleri açıklar. Açlık ve susuzluk gibi biyolojik ihtiyaçların giderilmesinden alınan lezzetler; içkiden alınan lezzetler; sağlıklı olma lezzeti; koku alma, görme, işitme ve şehvani lezzetler duyuşsal lezzetlerin örnekleridir.⁶

Nursî sadece beş duyu değil, akıl, kalp, sır, ruh gibi insanda binlerce latife olduğunu düşünür. “Herbir insanda herbir latifenin ayrı ayrı vazife-i ubudiyetleri; ayrı ayrı lezzetleri, elemeleri var.” (Nursî, Sözler, 202) Nursî’ye göre insanın yaratılış gayesi Allah’ı tanımak, Ona karşı kulluk görevi olan ibadet ve şükür yapmak olduğundan, insana varılan latifelerin bu görevi yerine getirmede ayrı ayrı fonksiyonları vardır. Nursî, Altıncı Söz’de bu latifelerin nasıl kullanılması gerektiğini örneklerle açıklar. Mesela, göz nefsin hoşuna giden şeyleri seyredip nefis hesabına kullanıldığı zaman nefsanî lezzet verir. Oysa aynı göz kainat kitabını okumak ve Allah’ın güzel sanatlarını görmek için kullanıldığı zaman ibadet görevini yerine getirmiş olur. Bu görevi yerine getirirken, hem meşru nefsanî, hem de yüce ruhanî lezzetler alır. Tad alma duyusuna sahip dil, nefis hesabına kullanıldığı zaman, nimetlerdeki geçici nefsanî lezzetleri tadan ve mideye giriş çıkışları kontrol eden bir bekçi hükmüne geçer. Oysa aynı dil, Rahman’ın tatlı nimetlerini tadıp şükretmek için kullanıldığında, asıl görevini yerine getirmiş olur. Bu anlamda, Bentham’ı dinleyen kapitalist bir tüketici, herbir latifesiyle, meşru ve gayr-ı meşru ayrımı yapmadan en yüksek lezzet almayı gaye edinir. Oysa Nursî’ye kulak veren şakir bir tüketici, herbir latifesiyle kulluk görevini yerine getirmeye çalışır. Bu görevi yerine getirirken, meşru nefsanî ve ruhanî lezzetler alır.

2) Servet edinmeden alınan lezzetler:

Bentham’a göre, servet edinme, gelecekte biyolojik ihtiyaçlarını karşılamama ve lezzetlerden mahrum olma endişesini azalttığından insana bir lezzet verir. İnsan hem serveti edindiği anda, hem de servetini muhafaza ettiği sürece lezzet alır.

Nursî meşru olmak ve kulluk görevine uygun kullanmak şartıyla servet edinmeyi bir anlamda teşvik ederken, öte yandan maddî serveti lezzet almak için zorunlu bir nesne olarak görmez. Nursî’ye göre, “bir insan Allah’a halis bir abd olursa, Allah’ın mülkü olan kainat, onun mülkü gibi olur.” (Nursî, Mesnevî-i Nuriye, s. 111) İnsan, geçici mülkiyete sahip olmazsa bile, iman

⁶ Sokrat insanın genelde üç ayrı lezzetin peşinde koştuğunu iddia eder: duyuşsal lezzetler, onursal lezzetler ve tefekkürî lezzetler. Sıradan insanlar duyuşsal lezzetleri asıl gaye edinirken, politikacılar onursal lezzetler için çabalar ve filozoflar ise tefekkürî lezzetleri yakalamaya çalışır. Sokrat’a göre, tefekkürî lezzetler en yüksek lezzetlerdir. Bundandır ki, Sokrat ilk iki lezzeti almak için çalışıp para kazanmayı rasyonel bulmamış ve Atina’nın en fakiri olarak yaşamayı tercih etmiştir. Oysa kapitalist ideoloji insanları çoğunlukla birincil ve kısmen ikincil lezzetlere teşvik ederken, üçüncül lezzetleri bir anlamda inkar eder.

verdiği bu malikiyet duygusuyla malikiyet lezzetini imanının derecesine göre tadabilir. Bentham'ı dinleyen kapitalist bir insan, hayatının asıl gayesi bildiği lezzetlerini artırmak maksadına vesile olacak servetini artırmaya büyük bir hırsla çalışır. Bu gayesine ulaşmak için kumar dahil, her türlü yolu, yasalara yakanmamak kaydıyla, kullanmakta bir sakınca görmez. Oysa, Nursî'ye kulak veren mümin bir insan, helal dairede servet elde ederken, hırs yerine kanaat gösterir. Dünyaya karşı tamayı (aç gözlülüğü) şeytanın bir desisesi bilir. Serveti dünyada huzurlu olmak için zorunlu bir nesne yerine, kulluk imtihanı için kendisine verilen bir nimet bilir.

3) Yeteneklerden alınan lezzetler:

Bentham, insanın sahip olduğu yetenekleri kullanmaktan lezzet aldığını söyler. Örneğin, şairlik yeteneğine sahip olan şiir yazmaktan, ressamlık yeteneğine sahip olan resim yapmaktan lezzet alır. Nursî bu konuda Bentham'la hemfikir. Ancak Nursî'ye göre bu lezzetler sadece insanla sınırlı değildir. “Arıdan, sinekten, tavuktan tut, ta şems ve kamere kadar herşey kemal-i lezzetle vazifesine çalışıyorlar. Demek hizmetlerinde bir lezzet var ki, akılları olmadığından akıbeti ve neticeleri düşünmeden, mükemmel vazifelerini ifa ediyorlar.” (Nursî, Lem’alar, s. 157) Başka bir deyişle, kainatta canlı ve cansız herbir yaratık belirli bir görevle yükümlüdür ve bu görevi yerine getirmek için belirli yeteneklerle donatılmıştır. Herbiri kendi yeteneklerini kullanıp, görevlerini yerine getirirken, ödül olarak bir tür lezzet alır. Örneğin, aç bir horozun bulduğu yiyeceğe tavukları davet etmesi, hizmetteki zevkin yemek zevkinden daha yüksek olduğunu gösterir. Küçük yavrularına bir tür çobanlık eden tavuğun, yavrularını korumaya çalışırken köpeğe yem olması, annelik görevini yerine getirmenin verdiği lezzetin, ölüm acısının ötesinde olduğuna işaret eder. Tohumların bile, sümbüllenmek için bir tür arzuyu yansıtmaları, yeteneklerini geliştirmenin verdiği bir tür lezzete örnektir. Hem insanlar içinde yeteneklerini heba eden işsiz ve tembel insanların hayatlarından şikayetçi olması ve yeteneklerini kullanan çalışkan insanların genellikle hayatlarından memnun olması aynı sırdandır.

4) İyi arkadaş ve dost edinme lezzetleri:

Bentham insanların iyi arkadaş ve dost edinmeden bir lezzet aldıklarını söyler. Faydasını (lezzetini) en yüksek yapmaya çalışan rasyonel bir birey, edindiği arkadaş ve dostlardan bir fayda göreceği beklentisinden bir tür lezzet alır. Oysa, Nursî menfaat üzerine kurulu dostluk ve arkadaşlıkları doğru bulmaz. Nursî'ye göre kendi nefsinin seven biri, başkasını samimi sevmez. “Belki ondaki menfaatini ve lezzetini sever.” (Nursî, Lem’alar, s. 263) Nursî, dostluk ve arkadaşlıkların, ihlasla, sırf Allah rızası için olması gerektiğini savunur. Böylesi dostlukların dünya menfaati üzerine kurulu dostluklardan çok yüce olduğunu düşünür. Talebelerine hayat prensibi haline getirmelerini istediği İhlas Risalesi’nde şöyle tavsiyede bulunur: “Kardeşlerinizin nefislerini

nefsinize şerefte, makamda, teveccühte, hatta menfaat-ı maddiye gibi nefsin hoşuna giden şeylerde tercih ediniz.” (Nursî, Lem’alar, s. 201) Başka bir deyişle, Nursî, arkadaşlıktan maddî menfaat elde etmenin nefsanî bir lezzet verdiğini, ancak nefsinin lezzetini kardeşinin nefsine tercih etmekle daha yüksek ruhanî bir lezzet alınabileceğini söyler. Nursî, Yirminci Lem’a’da bunun bir sahabe hasleti olduğunu, Haşr Sûresinin dokuzuncu âyetine atıfta bulunarak açıklar: “Kendi ihtiyaçları olsa bile onları (Hicret edip Medine’ye gelen Müslüman kardeşlerini) kendi nefislerine tercih ederler.” (Nursî, Lem’alar, s. 188)

5) Şan ve şöhret sahibi olma lezzetleri:

Bentham buna onurlanma lezzetleri de diyor. Her insan, diğer insanlar nazarında bir mevki edinmek ve daha çok kişi tarafından sevilme ve saygı duymak ister. Bu arzunun tatminine vesile olan şeyler insana lezzet verir. Nursî, nefsin şan ve şöhreti arzuladığını ve ondan bir lezzet aldığını kabul eder. Ancak, Nursî’ye göre, “şöhret ayn-ı riya’dır ve kalbi öldüren zehirli bir baldır ve insanı insanlara abd ve köle yapar.” (Nursî, Mesnevî-i Nuriye, s. 71) Başka bir deyişle, şan ve şöhret arzusu, bal gibi insana tatlı gelirken, zehirli olması nedeniyle, kalbi öldürdüğü için istenilmemeli. İhlas Risalesi’nde, Nursî bu arzuyu en tehlikeli bir ruhi hastalık olarak tabir eder ve ihlası zedeleyeceğini söyler. (Nursî, Lem’alar, s. 205)

6) Kuvvet sahibi olma lezzetleri:

Bentham insanların kuvvet elde etmekten bir lezzet aldıklarını iki gerekçeyle açıklar: Birincisi, kuvvet elde eden insan, başkasını kuvvetiyle korkutarak veya ona birşeyler vaad ederek, kendi menfaati için kullanabilir. İkincisi, kuvvet elde eden insan başkasından kendisine gelebilecek zararlara karşı kendini korumuş olur. Kısacası, Bentham insanların sahip olduğu kuvveti menfaat amacıyla kullanarak lezzetlerini artırabileceğini söyler. Nursî, Benthamcı felsefeden esinlenen kapitalist Batı medeniyetini “hayat-ı içtamaiyede nokta-i istinad ‘kuvvet’ kabul eder. Hedefi ‘menfaat’ bilir” diyerek tenkit eder. (Nursî, Sözler, s. 122) Nursî, insanın imanla Sonsuz Kudret sahibine dayanarak büyük bir manevî kuvvet kazanacağını söyler. “Hakiki imanı elde eden, kainata meydan okuyabilir ve imanın kuvvetine göre, hadisatın tazyikatından kurtulabilir.” (Nursî, Sözler, s. 284) Başka bir deyişle, Nursî’ye göre, insan dünyevi menfaat elde ederek nefsanî arzularını tatmin için kuvvet kazanmak yerine, imanla manevî bir kuvvet kazanıp kendine zarar veren şeylerden korunabilir ve hayatta karşılaştığı sıkıntıların üstesinden gelebilir. Dünyevi kuvveti elde eden imanlı bir insan, bu kuvveti nefsin arzularını tatmin için değil, hakka hizmet için kullanır.

7) Yaratıcının sevdiği biri olmanın verdiği lezzetler:

Bentham buna dini lezzetler adını verir. Yaratıcının sevgili bir kulu olduğunu düşünenler, bu dünyada veya ötede menfaat elde edeceklerini umduklarından bir lezzet alırlar. Başka bir deyişle, dindar insanların aldıkları lezzet menfaat beklentisinden kaynaklanır.

Nursî, Allah sevgisinin hem bu dünyada hem de öbür dünyada büyük menfaat ve lezzet kaynağı olduğunu söylemekle beraber, menfaat beklentisiyle iman ve ibadet etmenin ihlasa zarar verdiğini düşünür. Nursî, Allah'ın rızasını kazanmayı, Onun sevdiği bir kul olmayı birincil hayat prensibi yapmak gerektiğini tavsiye eder talebelerine: “Amelinizde rıza-yı İlahi olmalı. Eğer O razı olsa, bütün dünya küsse ehemmiyeti yok.” (Nursî, Lem’alar, s. 199) Nursî’ye göre, sevginin sebepleri olan güzellik, kemal ve ihsan gibi sıfatlar en yüksek seviyede Allah’ta bulunduğu için, Allah sevgisi insan ruhu için en halis sürur, insan kalbi için en safi sevinç kaynağıdır. (Nursî, Mektubat, s. 218)

8) Başkalarına gelen iyilikten lezzet almak:

Bentham, insanın sevdiği insanlara veya hayvanlara gelen iyiliklerden lezzet aldığını söyler. Buna, iyiniyet sahibi olma ve yardımsever olma lezzeti de denir. Bentham, insanın neden yardımsever olmaktan lezzet aldığını açıklamaz. Nursî, bir menfaat beklemeden başkalarına yapılan iyiliğin canlıların fitratına yerleştirilen şefkat duygusundan kaynaklandığını söyler. “Şefkat pek geniştir. Bir zat, şefkat ettiği evladı münasebetiyle bütün yavrulara, hatta zihirlere şefkatini ihata eder.” (Nursî, Mektubat, s. 35) Başka bir deyişle, imanlı bir insan hem kendine hem de bütün sevdiklerine Rahman olan Allah'ın yaptığı iyiliklerden lezzet alır. Nursî’yi dinleyen bir mümin, Allah'ın kendisine yaptığı ihsanla beraber, sevdiği ve şefkat ettiği ecdat, dost ve ahbabına hem dünyada hem de Cennette daimi iyilik ve ikramda bulunduğunu düşündükçe bir tür saadet bulur. (Nursî, Sözler, s. 585)

9) Başkalarına gelen kötülükten alınan lezzetler:

Bentham’a göre bir insan sevmediği bir insana veya hayvana gelen zarardan veya kötülükten lezzet alır. Buna başkasına karşı kötü duygu beslemenin verdiği lezzet de denir. Nursî bu tarz lezzetin nefsanî olduğu ve terk edilmesi gerektiğini söyler. Bir insana haset etmekle onun başına “gelen musibetlerden memnun ve nimetlerden mahzun olup, kader ve Rahmet-ı İlahiyenin onun hakkında ettiği iyiliklerden” küsmektir. (Nursî, Mektubat, s. 257) Nursî, kin ve düşmanlıkla başkasına haset eden birinin aldığı acıların, lezzetleri geçeceğini ve haset edeni elim bir azapta bırakacağını söyler.

10) Hatıralardan alınan lezzetler:

Bentham'a göre, insanlar yaşadığı iyi şeyleri hatırladığında ve bazen de geçmiş acılı zamanlarının geride kaldığını düşündüğünde bundan bir lezzet alır. Nursî ise insanın, akıl ve hafıza sahibi olmasından, hayvandan farklı olarak, hem geçmiş ve hem de gelecekle alakadar olduğunu söyler. Hayvan sadece içinde yaşadığı andan lezzet ve elem alırken, insan geçmiş ve gelecek zamanlardan “hem elem, hem lezzet alabilir.” (Nursî, Sözler, s. 133) Nursî'ye göre, insan imanla geçmiş karanlığını nurlandırarak, sevdiklerinin ölmediğini ve onlarla tekrar görüşeceğini düşünmekten büyük bir lezzet alır.

11) Hayal etmeden alınan lezzetler:

Bentham insanın geçmişte veya gelecekte yaşanması olası hadiseleri hayal ederek lezzet alabildiğini söyler. Nursî, herbir duygu gibi, hayal duygusunun lezzetleri ve elemeleri olduğunu söyler. İmanlı bir insan, imanın verdiği bilinçle, herşeyin güzel yönünü hayal ederek bir tür lezzet alır. Nursî, hayal etme duygusunun ancak sonsuz mutlulukla tam tatmin olabileceğini şöyle ifade eder: “Mesela aklın bir hizmetkârı ve tasvircisi olan kuvve-i hayaliyeye denilse ki, sana bir milyon sene ömür ile saltanat-ı dünya verilecek, fakat ahirde mutlaka hiç olacaksın. Tevehhüm aldatmamak, nefis karışmamak şartıyla ‘oh’ yerine ‘ah’ diyecek ve teessüf edecek.” (Nursî, Sözler, s. 84)

12) Gelecekle ilgili beklentilerden alınan lezzetler:

Bentham insanın gelecekte yaşayacağına inandığı bir lezzeti düşünmekten lezzet alacağını söyler. Buna beklentilerden alınan lezzet adını verir. Nursî, Onuncu Söz'de ahiretin varlığına işaret eden delilleri genişçe tartışarak, imanlı bir insanın geceden sonra sabahın geleceği kesinliğinde ahiret âlemlerini beklemesi gerektiğini söyler. Böyle bir insan, hadisin verdiği müjdeye göre, bu dünyadaki “bin sene mesudane hayatı bir saat hayatına mukabil gelmeye Cennet hayatının ve o Cennet hayatının dahi bin senesi bir saat rû'yet-i cemaline mukabil gelmeyen”. (Nursî, Mektubat, s. 223) sonsuz mutluluk diyarına gideceğini bekleyerek bir tür lezzet alabilir.

13) Başka birşeyi hatıra getirerek lezzet veren şeylerden alınan lezzetler:

Bentham, insanın lezzet veren birşeyi çağrıştıran belirli nesneler veya hadiselerden de lezzet aldığını söyler. Örneğin, insan sevdiği birinden aldığı hediye gördükçe, hediye vereni hatırladığı için bir tür lezzet alır. Nursî'ye göre, inanan biri bu dünyadaki herbir şeyi bir tür hediye olarak düşünür. Böyle biri nimeti gördüğünde nimet vereni (Mün'imi) hatırlar. “Mün'imi düşünmek lezzeti, nimeti düşünmekten daha lezizdir.” (Nursî, Mesnevî-i Nuriye, s. 61) Buna hediye veya iltifat görme lezzeti de denilebilir. Örneğin, inanan bir insan, yediği bir elmadan elma tadının verdiği lezzet dışında, o elmayı kendisini seven Kainat Sultanının bir hediyesi olarak gördüğünden

daha fazla lezzet alır. Nursî'ye göre elmadaki hediye lezzeti “bin elma lezzetinin fevkindedir.” (Nursî, Sözlür, s. 585) Bu anlamda, eşit miktarda tüketimde bulunan inanan bir insan, inanmayana oranla, tükettiği nimetlerde Mün'imi düşünmekle, binlerce kat daha fazla lezzet alabilir.

14) Acılardan kurtulmanın verdiği lezzetler:

Bentham, hastalık gibi yaşanan acı şeylerin bitmesinin insana lezzet verdiğini söyler. Bentham'la hemfikir olan Nursî, “zeval-i elem lezzettir” diyerek, insanın eskiden yaşadığı acıların bitmesinden manevî ve ruhanî bir lezzet aldığını düşünür. (Nursî, Lem'alar, s. 18)

Bentham ve Nursî arasında, yukarıda belirtildiği gibi, lezzetlerin sınıflandırmasında bazı benzerlikler bulunmasına rağmen birkaç önemli farklılık dikkati çeker: Birincisi, Bentham lezzetleri 14 kategoriyle sınırlarken, Nursî insanda binlerce duygu ve latifinin var olduğunu ve herbirinin de kendisine özgün bir lezzeti bulunduğunu savunur.⁷

İkincisi, Bentham ile Nursî arasında insanın doğasına ilişkin temel bir yaklaşım farkı olduğundan, lezzetlerin sınıflandırmasında da bu açıdan bir farklılık vardır. Nursî lezzetleri nefsanî ve ruhanî şeklinde iki temel kategoriye ayırırken, Bentham böyle bir ayırıma gitmez. Nefsanî lezzetler çoğunlukla fizikî bir nesnenin tüketimiyle gerçekleşirken, ruhanî lezzetler metafizikidir. İnsanın karpuz yerken, diliyle aldığı lezzet nefsanidir. Aynı karpuzdan, aklını kullanarak yaptığı tefekkür sonucu kalben hissettiği lezzet ise ruhanidir. Nursî nefsanî lezzetler içinde meşru olanla yetinilmesini önerirken, ruhanî lezzetlerin daha büyük bir lezzet kaynağı olduğunu düşünür. Nursî'ye göre ruhanî lezzetleri algılayabilmek için, bu lezzetlerin alıcıları olan latifeleri yaralayıcı günahlardan korumak gerekir. Dişleri çürümüş, dudakları yarılmış, dili ve boğazı şişmiş birisinin yediklerinden ve içtiklerinden aldığı lezzetin azlığı gibi gözleri harama nazarla bozulmuş, kulakları haramı duymakla sağırlaşmış, akli haramı tasavvurla körleşmiş, dili gıybet, yalan, dedikoduyla hemhal olmuş birisinin ruhanî lezzeti hissetmesi de bu ölçüde az olur.

Nursî'ye göre, cismanî beden her bir azası için bir tür lezzet ve elem bulunduğu gibi, ruhanî beden de her bir latifesi için bir lezzet ve elem vardır. Örneğin, kalp ve vicdan birer ruhanî latifedir. Herbirinin bir görevi, bir ihtiyacı ve bir gıdası vardır. Nursî'nin deyişiyle insan kalbi “hadsiz hakaik-ı kainatın mazharı, medarı, çekirdeği” hükmündedir. (Nursî, Mektubat, s. 429) Kalbin bu potansiyelini ortaya çıkarıp, kulluk görevinde kullanmak ise, zikir,

⁷ Nursî'nin insanın alabileceği lezzetler ile ilgili görüşlerini 2000 yılındaki Bediüzzaman sempozyumunda sunduğum tebliğde ayrıntılı olarak tartıştık. Geniş bilgi için bakınız: İnsan Fıtratı ve Mutluluk, Risale-i Nur'a Göre Kur'an'ın İnsana Bakışı, Gelenek Yayınları,

dua, marifetullah (Allah'ı tanıtan ve tarif eden ilim) ve muhabbetullahla (Allah sevgisi) mümkündür. Sonsuz sevgiyi içinde barındıran insan kalbi, sınırlı ve geçici güzellik, mükemmellik ve ihsan sahibi olan eşyayı ve insanları sevmekle tatmin olmaz. Kalpteki sonsuz sevgiyi karşılamak, yalnızca, sonsuz cemal, kemal ve ihsan sahibi olan Allah'ı sevmekle gerçekleşebilir. Allah'ın dışındaki herşey, Onun adına ve Onun isimlerine ayna olduğu cihetle sevilir. "Yoksa muhabbet, en lezzetli bir nimet iken, en elim bir nikmet olur." (Nursî, Sözler, s. 322-323)

Üçüncüsü, Nursî insanlar için bu dünyada cismaniyet, hayat, insaniyet ve iman sofraları kurulduğunu söyler. Başka bir deyişle, herbir insan cismanî bedeniyle, duyularıyla, akıl gibi farklı latifeleriyle ve inanan biri olarak geliştirdiği ruhanî latifeleriyle farklı lezzetlerden istifade edebilir. Nursî, bu sofralar içinde en lezzetli olanın "daire-i mümkünat ile beraber Esma-i Hüsnâ ve sıfat-ı mukaddesenin dairesine şamil bir sofrâ-i nimet ve saadet ve lezzet" olduğunu düşünür. (Nursî, Sözler, s. 324) Bu açıdan bakıldığında, Benthamcı kapitalist ideolojiden esinlenen kapitalist bir tüketici daha fazla lezzet almak için daha fazla tüketimi zorunlu görecektir. Oysa Nursî'yi dinleyen mütefekkir bir mümin ise, en büyük lezzetin Esma-i Hüsnâ sofrasında olduğuna inandığı için, böyle bir zorunluluğu kabul etmez.

Dördüncüsü, Bentham etik değerlerin fayda maksimizasyonuna göre belirlenmesini savunurken, Nursî İlahi vahiyle şekillenen etik değerlere göre lezzetleri meşru ve gayr-ı meşru şeklinde sınıflandırır. Nursî, nefsin hoşuna giden gayr-ı meşru lezzetlerin ruh ve diğer latifeler için zehir hükmüne geçtiğini söyler. Gayr-ı meşru lezzetler, tesiri sonra hissedilen zehirli bala benzer. Böyle lezzetler, kısa vadede keyif verse bile, uzun vadede çok acı çektirir.

Beşincisi, Nursî, dindarlığın nefsanî lezzetler noktasından bile çok daha yüksek yoğunlukta lezzet hissine yol açacağını düşünür. Bentham dinî lezzetleri ayrıca sınıflamakla beraber, dinin bizzat kendisinin lezzetleri niteliksel olarak artırdığını kabul etmez. Bentham'a göre, bir insan devamında elem geleceğini düşündüğü birşeyden daha az lezzet aldığı gibi, lezzetle devam edecek elemli birşeyden daha az acı duyar. Nursî, inanan bir insanın ahirette devam edeceğini düşündüğü bu dünyadaki lezzetlerden daha çok lezzet alacağını ve elemlerden ise, öbür dünyada lezzetlere dönüşeceğine inanarak, daha az acı duyacağını söyler.

Bentham ve Nursî'ye Göre Acı Türleri

Bentham acıyı lezzetin zıttı olarak tanımlar. Yukarıda tartıştığımız herbir lezzet türü için aynı zamanda birer acı olduğunu söyler. Örneğin, insan, duyularıyla lezzet aldığı gibi, acılar da tadabilir. İnsandaki görme, işitme gibi duyuların lezzetleri gibi, acıları da vardır. Bentham, 12 ayrı acı türünden söz

eder: 1) Lezzetlerden mahrum olmanın verdiği acılar. 2) Duyusal acılar. 3) İnsanın arzuladığı birşeyi elde etmek için yeteneklerini kullanırken karşılaştığı zorluklardan aldığı acılar. 4) Düşmanlarının olmasından aldığı acılar. 5) Kötü nam salmaktan alınan acılar 6) Yaratıcının sevdiği bir kul olamama düşüncesinin verdiği acılar. 7) Bir insanın sevdiği diğer varlıkların çektiği acılardan etkilenmesiyle yaşadığı acılar. 8) Bir insanın sevmediği diğer varlıkların yaşadığı lezzetlerden aldığı acılar. 9) Hatıralardan alınan acılar. 10) Hayal etmekten alınan acılar 11) Beklentilerden alınan acılar. 12) Başka birşeyi hatıra getirerek acı veren şeylerden alınan acılar.

Lezzetlerde olduğu gibi, acılarla ilgili tespitlerinde de, Nursî Bentham'dan birkaç noktada farklı düşündür:

Birincisi, Nursî, elemelerin 12 kategoriyle sınırlı olmadığını ve hem cismanî hem de ruhanî herbir duyu, organ ve latife için birer elem olduğunu söyler. Bentham, nefsanî ve cismani elemeleri kabul etmekle beraber, ruhanî elemeleri kabul etmez. Bentham'da ruhanî gibi görünen bazı lezzetler ve elemeler, Nursî'ye göre, nefsin menfaatine hizmet ettiği için nefsanidir.

İkincisi, ölüm korkusundan gelen elemeler Nursî'nin eserlerinde sık sık vurgulandığı bir ruhanî acı iken, Bentham acılar listesine böyle birşeyi dahil etmez. Nursî'ye göre, idama mahkum olup her an infazını bekleyen birinin hayattan lezzet alması zor olduğu gibi, imandan mahrum bir insanın da hayattan keyif alması çok zordur. Böyle biri geçici olarak lezzet alsa bile, idamını düşündükçe lezzeti eleme dönüşür. (Nursî, Sözler, s. 134) Bu anlamda, inanmayan biri, ölümü yokluk olarak gördüğünden idama mahkum birinden farksızdır. Her an ölümün gelme ihtimali olduğundan, akıbetini düşünen inançsız bir insanın hayattan lezzet alması beklenemez. Böyle insanlar, sürekli kendilerine bir tür meşguliyet bularak ve çeşitli eğlencelere katılarak ölüm gerçeğini gözardı eder. Ölümü gözardı edenler, tıpkı avcıyı gördüğünde başını kuma gömerek saklandığını sanan, ancak dışarıda bıraktığı kocaman gövdesiyle avcının kurşununa hedef olan devekuşu gibi kendini aldatmış olur. (Nursî, Sözler, s. 156)

Üçüncüsü, Nursî'nin en çok üzerinde durduğu acılardan bir tanesi ayrılık acısıdır. Nursî'ye göre, insan sevdiği herbir şeyin birgün kendisinden ayrılacağını veya kendisinin onlardan ayrılacağını aklen kabul etmekle beraber, hisleriyle sevdiği şeylerin sürekli devam edeceğini varsayarak sever. Oysa, insanın sevdiği eşyadan, dostlarından, evlatlarından ayrılması kaçınılmazdır. Bu ayrılıkları yaşayan insanın elemesini ancak başka bir diyarda sürekli birlikte olma ümidiyle teselli edebilir. (Nursî, Sözler, s. 322)

Dördüncüsü, Nursî, gayr-ı meşru lezzetleri zehirli bala benzeterek, onlardaki nefsanî lezzetlerle beraber, ruhanî elemeler olduğunu söyler. Bu tarz lez-

zetler ruhun çeşitli latifeleri için bir tür zehir hükmünde olduğu için, insanın nefesine hoş gelmekle beraber ruhunu yaralar. (Nursî, Sözler, s. 134)

Beşincisi, Nursî, cismanî bedenın oksijene, suya ve gıdaya ihtiyacı olduğu gibi, ruhanî bedenın manevî gıdalara ihtiyacı olduğunu söyler. Allah cismanî bedeni beslemek için çeşitli gıdalar yarattığı gibi, ruhanî beden için de dua, namaz ve tefekkür gibi manevî gıdalar yaratmıştır. Cismanî bedenın açlıkla maddî gıdalardan mahrumiyeti insana rahatsızlık verdiği gibi, ruhun manevî gıdalardan mahrum olması da insana ruhanî rahatsızlık verir. (Nursî, Sözler, s. 244)

Altıncısı, Nursî, akıl ve hafızasıyla hayvandan ayrılan insanın, iman sahibi olmadığında, lezzet noktasından hayvandan daha aşağıda kalacağını düşünür. Hayvan geçmişte başına gelenleri düşünerek ve gelecekte yaşamayı muhtemel sıkıntılardan endişe ederek hazır zamandaki lezzetlerini bozmaz. Bir dakika sonra kurban edilecek bir hayvan büyük bir lezzetle kendisine verilen yiyeceği lezzetle yiyebilir. Oysa insan “eğer gaflet ve dalalete düşmüş ise, hazır lezzetine geçmişten gelen hüznler ve gelecekte gelen endişeler o cüz’i lezzeti cidden acılaştırıyor, bozuyor.” (Nursî, Sözler, s. 133)

Acıların ve Lezzetlerin Ölçülmesi

Bentham faydanın ölçülebilirliği düşüncesini kapitalist iktisat teorisine kazandırdı. Günümüz iktisat ders kitaplarında tüketicinin mal ve hizmetlere olan talebi fayda teorisiyle açıklanıyor. Modern iktisatçılar faydanın göreselliğini kabul ederek fayda eğrilerini kullanıyorlar. Benthamcı tüketici teorisine göre, tüketici kendisine daha yüksek fayda sağlayan fayda eğrisine sahip bir ürün tercih ederek faydasını en yüksek kılar. Fayda analizi kamusal malların optimum dağılımı ve sosyal refahla ilgili çalışmalar için de kullanılıyor.

Bentham’a göre, bir bireyin tüketmiş olduğu mal veya hizmetten aldığı acı veya lezzetin miktarı, “yoğunluk, süre, kesinlik veya belirsizlik, yakınlık veya uzaklık” derecesine bağlıdır. Acı veya lezzetin ne derece yoğun olacağı, ne kadar devam edeceği, kesinlik derecesi ve ne kadar sonra gerçekleşeceği toplam acı veya lezzet miktarını belirleyen önemli değişkenlerdir. Bentham, bu koşullara bağlı olarak, ne kadar acı veya lezzet alınacağını tahmin edilebileceğini söyler. Kapitalist tüketici fayda hesaplamasıyla lezzetlerini en yüksek yapabildiği gibi, yasakoyucu da, aynı aritmetiği kullanarak, çıkaracağı yasaların toplumun mutluluğuna etkisini tahmin edebilir. Bentham, yukarıdaki dört koşula iki tane daha ekler: “Birincisi, acının acıyla ve lezzetin lezzetle devam etmesi olasılığı; ikincisi, acının lezzetle veya lezzetin acıyla devam etme olasılığı”. Başka bir deyişle, acıdan sonra lezzetin geleceğini bilmek, acıyı hafiflettiği gibi, lezzetten sonra ise acının geleceğini bilmek lezzeti azaltır.

Bentham’a göre, bireyin ne derece acı veya lezzet aldığı yukarıdaki koşullara göre belirlendiği gibi, toplum için de benzer hesaplama yapılabilir. Birey, rasyonel bir varlık olarak, mutluluk hesaplaması yaparak davranışlarını şekillendirir. Toplumun refahını en yüksek kılmakla yükümlü olan yasakoyucunun da toplumsal mutluluğunu en yüksek kılacak kurallar koyması gerekir.

Bentham lezzetler arasında niteliksel bir ayırımı kabul etmez. Faydacılık akımının bir başka yazarı John Stuart Mill lezzetleri sadece niceliksel değil niteliksel olarak da değerlendirmek gerektiğini söyler. Mill’e göre, entelektüel lezzetler cismanî lezzetlerden daha üstündür. “Tatmin olmuş bir domuz olmaksızın, tatmin olmamış bir insan olmak daha iyidir. Tatmin olmuş bir aptal olmaktan, tatmin olmamış Sokrat olmak daha iyidir.” (Mill)

Nursî, lezzetlerin veya acıların sayısal ölçümünden bahsetmez, ancak birçok yerde meşru ve gayr-ı meşru lezzetleri niteliksel olarak karşılaştırır. Mümin, fasık ve münkirle ilgili karşılaştırmalarını da lezzet ve elem argümanına dayandırır. Daha da önemlisi, Nursî’ye göre, Risale-i Nur’un birçok insan tarafından okunup insanlar üzerinde geniş etki uyandırmasının sırrı, bu dünyada bile sefahet içinde büyük elemeler olduğunu ve iman dairesinde büyük mutluluk bulunduğunu göstermesinden kaynaklanır. Nursî, imanda dairelerinde daha fazla lezzet bulunmasına rağmen inanan insanların gayr-ı meşru dairedeki lezzetlere yönelmesini nefsin hazır bir hazır bir dirhem lezzeti ileri-deki çok lezzetlere tercih etmesi ve hazır küçük bir cezadan gelecekteki büyük bir cezaya oranla daha çok çekinmesine bağlar.

Risale-i Nur, imanın esaslarına vurgu yapmak sûretiyle, uzak ve belirsiz gibi görünen ölüm ötesi hayatta insanı bekleyen elem ve lezzetlerin çok yakın olduğunu anlatıp okuyucularının tercihlerini etkilemeye çalışır. Bu eserleri okuyarak en yüksek lezzet ve şiddetli acıların yaşanacağı ahirete imanı artan insanların gayr-ı meşru nefsanî lezzetleri terketmesi kolay olur. Nursî eserlerinde, lezzetlere düşkün olan insana geçici ve elemli nefsanî dünya lezzetleri yerine, daima ve elemsiz ruhanî ve uhrevî lezzetleri tercih etmesini tavsiye eder: “Eğer nefsini seversen –çünkü senin nefsin lezzet ve menfaatin menşeidir; sen de, lezzet ve menfaatin zevkine meftunsun– o zerre hükmünde olan lezzet ve menfaat-i nefsiyeyi nihayetsiz lezzet ve menfaatlara tercih etme.” (Nursî, Sözler, s. 323)

İnsan Fıtratı

Nursî, insan fıtratının nelerden oluştuğu konusunda, Bentham gibi Batılı düşünürlerden hayli farklı fikirlere sahiptir. Nursî, insanın cismanî bedeni yanında, birçok azaları olan ruhanî bedene sahip olduğunu düşünür. Cismanî beden gibi ruhanî bedenin de ihtiyaçları olduğunu söyler. Nursî’ye göre, insanın arzularının önemli bir kısmı insan ruhuna takılan ve şeytanı dinleyen

nefisten gelir. Nefsin gayr-ı meşru arzularını yerine getirmek, istediğini yapmak veya hür hareket etmek değildir. Aksine, nefse esir olup, onun istediklerini yerine getirmektir.

Nefis kavramı Batılı düşünürlerin lügatinde yer almamakla beraber, bu kavrama yakın bir kavram literatürde kullanılıyor. Bazı düşünürler, insan fitratının “yüksek benlik” (higher self) ve “alçak benlik” (lower self) denilen iki kısımdan oluştuğunu söyler. Birincisi, insanın hakikati arayan, ahlakî ve yardımsever yönünü temsil ederken; ikincisi, insanî ihtiyaçlarını tatmine çalışan, bencil, subjektif ve egoistik yönünü temsil ediyor.⁸ Alçak benlik tanımı nefis kavramına oldukça yakın bir anlama geliyor. Bentham, fayda teorisinde insan davranışlarını açıklarken bu ayrımı dikkate almaz.

Bentham’ın faydacılık görüşüne dayanan kapitalist tüketici teorisi argümanlarını insan fitratıyla ilgili bir kısım varsayımlara dayandırır. Genel kabul görmüş bu varsayımların birkaçını şunlardır:

İnsanın ihtiyaçları sınırsızdır.

İnsan rasyonel bir varlıktır.

İnsan kendi menfaatini takip eden bencil bir varlıktır.

İnsan rasyonel kararlar vererek faydasını en yüksek kılar.

Kapitalist iktisatçılara göre, bireyin rasyonel karar alarak faydasını en yüksek kılması fizik yasaları gibi evrenseldir. Bu varsayımlar ciddi anlamda sorgulanmadan herkes için geçerli kabul edilir. Tüketiciyle ilgili modeller bu varsayımlar üzerine kurulur. Oysa bu varsayımlarda bir yanlışlık olması sözkonusu ekonomik modelleri geçersiz kılar. Kapitalist teorinin bu varsayımlarını şu sorularla sorgulayabiliriz: İnsanın ihtiyaçları gerçekten sınırsız mıdır yoksa kapitalist sistem mi bu ihtiyaçları sınırsız yapmaya çalışıyor? İnsan her zaman rasyonel midir? Rasyonel olmanın ölçütü nedir? Rasyonelliğin evrensel bir tanımı var mıdır? İnsanın şahsî menfaati için hareket ettiğini nereden biliyoruz?

İnsan Bencil midir?

Bentham’ın fayda teorisi insanın kendi şahsî menfaatlerini en yüksek kılmaya çalışan bencil bir varlık olduğu varsayımına dayanır. Kendi menfaatini en yüksek kılan bencil insan modeli Aydınlanma’dan beri kapitalist eko-

⁸ Lutz, Mark and Kenneth Lux (1988) Humanistic Economics. New York: Bootstrap Press.

nomik sistemin ve sosyal bilimlerin temel bir parçası olagelmıştır.⁹ İnsanın fitraten bencil mi yoksa yardımsever mi olduğunu ilişkin sorular başta Rousseau ve Thomas Hobbes olmak üzere birçok filozof tarafından tartışılmıştır. Bu temel soruya verilecek cevap politik ve ekonomik sistemin nasıl olması gerektiğini önemli oranda belirler. Eğer insan vahşi bir fitrata sahipse, Hobbes'un önerdiği gibi, ancak çelik eldivenli devlet eliyle onları barış içinde bir araya getirmek mümkün olur.

Kapitalist iktisadi sistemin babası kabul edilen Adam Smith, Hobbes'un insan fitratıyla ilgili tanımını benimser. Adam Smith'in "görünmez el"i tarafından idare edilen piyasa ekonomisi, insanı kendi şahsî menfaatlerini en yüksek kılmaya çalışan bencil varlıklar olarak tanımlar. Bencil insanların, uzmanlaşmayla ürettiklerini piyasada değiş tokuş yapmaları yardımsever olmalarından değil, aksine kendi menfaatleri böyle hareket etmeyi gerekli kıldığındandır. Smith'in bencil insanı, uzmanlaşmayla kıt kaynakların en etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayarak, toplam üretim ve tüketim miktarını diğer ekonomik sistemlere nazaran daha yüksek seviyeye çıkarmayı temin eder. Böylelikle bireyin kendi menfaatlerini tatmin güdüsü toplumun menfaatine hizmet etmiş olur.

Durkheim verimlilik artışını beraberinde getiren işbölümü ve uzmanlaşmanın, Adam Smith'in iddia ettiği gibi bencil fitratlı insanların şahsî menfaatlerini en yüksek kılmanın bir sonucu olduğu fikrini kabul etmez. Aksine bu, bir vücudun azaları gibi organik bir bağla birbirine bağlı toplumun parçası olan sosyal varlık olarak, insanların birbirine muhtaç olduğunu anlamasının sonucudur.¹⁰ Durkheim insanın yaratılıştan sosyal olmadığını kabul etmekle beraber, dinlerin öğretisiyle sosyal varlık haline geldiğini savunur. Durkheim insanın grup halinde yaşayan sosyal bir varlık olduğunu, bu nedenle sadece bireyi inceleyerek insan davranışlarını anlamamanın mümkün olmadığını söyler. İnsanın davranışları ve şuuru diğer insanlarla olan etkileşimden etkilenir. İnsanlar bir grup olarak hareket ettiklerinde şahsî menfaatlerini bir kenara bırakıp grubun ortak menfaatleri için çalışır. Durkheim'in ifadesiyle: "Bir grup insan ortak bir maksat etrafında bir araya geldiğinde ve gruba dahil olan bireyler birlik ruhunu yakaladığında, herkes kendi şahsî menfaatlerini bir tarafa bırakıp, grubun ortak menfaatine öncelik verir."¹¹

⁹ Mansbridge, Jane (1990): The Rise and Fall of Self-Interest in the Explanation of Political Life. In Jane Mansbridge, ed. , Beyond Self Interest, Chicago University Press, 3-22.

¹⁰ Durkheim, Emile (1997) The Division of Labor in Society. Translated by W. D. Halls. New York: The Free Press, s. 17

¹¹ Durkheim, Emile (1958) Professional Ethics and Civic Morals. Glencoe. İL: Free Press.

Durkheim daha da ileri giderek, bencil gayeler peşinde koşan bireysel insanlardan oluşan toplumlarda intihar olaylarının olacağını iddia eder. Sosyal bir varlık olan insanın bireyselleştirilmesi, aile, din ve toplum desteğinden yoksun kalan bireyleri intihara kadar götürür.

Nursî “İnsan evvela nefsinı sever” diyerek, insanın öncelikle kendi menfaatlerini düşündüğünü kabul eder. (Nursî, Sözler, s. 322) Ancak inanan bir insan, imanın verdiği faziletle, başkasının menfaatine kendi menfaatini tercih edebilir. Nursî ihlası kazanmak için talebelerini şu tavsiyede bulunur: “Kardeşlerinizin nefislerini nefsinize şerefte, makamda, teveccühte, hatta menfaat-i maddiye gibi nefsin hoşuna giden şeylerde tercih ediniz.” (Nursî, Lem’alar, s. 201) Kısacası, Durkheim’in argümanına paralel olarak, nefsin istekleri bakımından bencil fitratlı insan, dinin öğretisiyle kendi arzularını bir kenara bırakıp, mensup olduğu topluluğun arzularına öncelik verebilir.

İnsan Rasyonel midir?

Benthamcı düşüncenin önemli oranda şekillendirdiği kapitalist tüketici teorisi bireyin kendi menfaatini takip eden ve faydasını en yüksek kılan rasyonel bir varlık olduğu varsayımını kabul eder. Bu varsayımın, kültür farkı gözetmeksizin evrensel boyutta geçerli olduğu düşünülür. Mikroiktisadî çalışmalar, Bentham’ın öncülüğünü yaptığı fayda analizini kullanarak, bireyin tercihlerini tahmin etmeye çalışır. Bentham insanın aklını kullanarak farklı seçeneklerden alabileceği acı ve lezzetleri hesapladığını ve sonuçta kendisine en yüksek lezzet ve en düşük acı veren seçeneği tercih ettiğini savunur. Dolayısıyla, insanın rasyonel olduğu varsayımı fayda teorisinin en önemli çıkış noktalarından biridir. Fakat kapitalist tüketici teorisinin evrensel düzeyde her insanın aynı fayda fonksiyonuna sahip olduğu ve insanın bu fonksiyonu rasyonel kararlarla en yüksek kılmaya çalıştığı varsayımı hayli tartışmalıdır.

Weber, kapitalist ideolojinin neden Avrupa’da ortaya çıktığını anlattığı kitabı, *Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu’nda*, Batı toplumunda Aydınlanmayla birlikte rasyonelliğin hayatın her alanına hakim olduğunu söyler.¹² Avrupa’da ortaya çıkan rasyonalizm, irrasyonel geleneksel topluma, bir kanser tümörünün yayılması hızında yayılarak hakim olmuştur. Böylelikle, efsane ve büyücülük gibi irrasyonel değerlere dayanan geleneksel toplumdan rasyonel düşünceye dayalı modern toplum ortaya çıkmıştır. Weber’e göre, kapitalist Batı toplumu, materyalizmi dinin öğretisi içinde teşvik eden Protestan ruhuyla dirilmiştir. Bu toplumda, fayda teorisini savunan iktisatçıların

¹² Weber, Max (1998) *The Protestant Ethics and The Spirit of Capitalism*, translated by Talcott Parsons, Los Angeles: Roxbury Publishing Company, s. 26-27.

iddia ettiği gibi, bireyler rasyonel kararlarla faydalarını en yüksek kılmak için uğraşır.

Kapitalist iktisadî düşüncenin kurucusu kabul edilen Adam Smith de, piyasa ekonomisinin başarı sırrını rasyonel tüketici ve üreticilerin aldığı kararlarla açıklar. Başka bir deyişle, rasyonel olan tüketici faydasını en yüksek yapmaya çalışırken, rasyonel işadami da karını en yüksek yapmak için çalışır. Bundandır ki, Smith'e göre devletin müdahalesine gerek olmaksızın, rasyonel bireyler en etkin tüketim ve üretimi sağlayacak kararlar alabilir.

İnsanın her zaman rasyonel olduğu argümanına birçok düşünür karşı çıkmıştır. İmmanuel Kant (1724-1808) *Critique of Pure Reason* adlı eserinde insanların her zaman rasyonel olmadığını, aksine mantığını ve rasyonelliğini sınırlayan ve şekillendiren zihinsel bir yapıyla dünyaya geldiğini iddia eder. Evlilik ve doğumların mevsimsel dalgalanma göstermesi, insanın rasyonel olarak karar vermek yerine, başka şeylerin tesirinde hareket ettiğini gösterir.

İnsanın her zaman rasyonel olduğu varsayımına ters düşen birçok ampirik bulgu var. Örneğin, psikolog Amos Tversky insan beyninin sürekli mükemmel bir rasyonelliğe sahip olmadığını gösterdi. Tversky bir dizi denek üzerinde yaptığı deney sonucunda, rasyonel olarak yüzde elli yazı yüzde elli tura gelme olasılığına rağmen, insanların turadan sonra yazı gelme olasılığının yüzde elliden fazla olduğuna inandığını bulur.¹³

İktisat literatüründe, Herbert Simon'un çalışmasıyla başlayan, "sınırlı rasyonellik" argümanı insanların her zaman tam rasyonel hareket edip optimum seçenekleri tercih ettiği görüşünü kabul etmez. Aksine, her insan, sahip olduğu bakış açısı, sınırlı bilgi ve subjektif duygularının etkisinde kalarak "sınırlı rasyonel" kararlar alabilir¹⁴. Başka deyişle insanlar rasyonel olarak en iyi seçenek bildikleri şeyi tercih etmeyebilir, bunun yerine, daha az fayda sağlayan bir seçeneği tercih edebilir. Bir derece irrasyonel olan bu tercihler, en iyi seçeneği bulmanın zorluğu (maliyeti) veya insanın subjektif hissiyatın etkisinde karar vermesinin sonucudur.

Nursî, insanın her zaman aklının doğru ve faydalı gösterdiği şeyi yapan rasyonel varlık olmadığı düşüncesini kabul eder. Bir kısım İslâm âlimleri, büyük günah işleyenlerin imanlarının olmadığını insanın rasyonelliğinden hareketle iddia etmişler. Başka bir deyişle, Cehennem'in varlığına inanan biri, gelecekteki cezayı düşündükçe günah işlemenin kendisine vereceği zararı hesaplayarak büyük günaha girmenin rasyonel olmadığını anlar. Bu

¹³ Tversky, Amos (1981) *The Framing of Decisions and the Rationality of Choice*, *Science* 211:453-458

¹⁴ Simon, Herbert (1987) *Rationality in Psychology and Economics*, In Robin Hogarth and Melvin Reder, eds., *Rational Choice*, Chicago University of Chicago Press, 25-40.

âlimlerin argümanına göre, rasyonel bir mümin büyük günaha girmeyeceğine göre, büyük günah işleyen inanmıyor demektir. Nursî bu argümanın yanlış olduğunu düşünür. “Çünkü tevehhüm ve heves ve his, ileriye görmüyorlar. Nefs dahi yardım etse, mahall-i iman olan kalp ve akıl susarlar, mağlup oluyorlar. Şu halde, kebairi işlemek imansızlıktan gelmiyor, belki his ve hevesin ve vehmin galebesiyle akıl ve kalbin mağlubiyetinden iler gelir.” (Nursî, Lem’alar, s. 102)

Kapitalist mikroiktisat teorisi bu dünya hayatıyla sınırlı bir zaman limiti içinde bireyin faydasını nasıl en yüksek kılmaya çalıştığını açıklamaya çalışır. Oysa insan karar verdiğinde, içinde bulunduğu andan bir saat, bir gün, bir yıl, bir ömür ve hatta sonsuza denk uzanan bir zaman boyutu içinde ne tür menfaat ve zarar elde ettiğini düşünerek de karar verir. Sadece içinde yaşadığı kısa zaman içindeki acı ve lezzeti düşünerek rasyonel olarak bir tercihte bulunan insan, çok uzun zaman boyutundaki sonuçları düşündüğünde aynı kararını irrasyonel bulabilir.¹⁵ Çikolatayı çok seven birinin hergün birkaç paket çikolata tüketmesi, kısa süreli lezzetleri en yüksek yapmak açısından rasyonel olabilir. Ancak, uzun dönemde şişmanlıkla sağlığına zarar vereceğini düşündüğünde çok çikolata tüketimini irrasyonel bulabilir. Bu anlamda Nursî’ye göre, birey faydasını en yüksek yapmak için karar verirken ahireti de kapsayan sonsuz zaman dilimindeki acı ve lezzetleri dikkate alır. Kapitalist ideolojinin fayda maksimizasyonu için kullandığı zaman boyutu ise yalnızca bu dünyayla sınırlıdır.

İhtiyaçlar Sınırsız mıdır?

Kapitalist ideoloji insanın sonsuz ihtiyacı bulunduğu varsayımına dayanır. İktisat bilimi, sınırsız insan ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla karşılamanın yollarını araştıran bir bilim dalı olarak tanımlanır. İktisadın bu şekilde tanımlanması açık bir çelişkiyi gösteriyor. İhtiyaçlar sınırsız ise, sınırlı olan birşey (kaynaklar) ile karşılanması matematiksel olarak mümkün değildir. Kapitalist iktisadi sistem bu çelişkiye gözardı eder.

İhtiyaçların sınırsız olduğunu birçok düşünür kabul etmez. Örneğin, Durkheim kapitalist iktisadın sonsuz ihtiyaç varsayımını şiddetle reddeder.¹⁶ Her insanın sonsuz ihtiyaçlarını tatmine çalışan bencil varlıklar olduğu düşüncesi, özgürlük değil toplumsal yaşamı parçalayan anarşik bir mücadelenin tohumları hükmündedir. Toplum bireyin sonsuz arzularına belirli kurallarla

¹⁵ Wilk, Richard R. (1996), *Economics and Cultures, Foundations of Economic Anthropology*, Boulder: Westview Press, s. 148-149.

¹⁶ Durkheim, Emile (1969) *Individualism and Intellectuals*. Translated by Steven Lukes. *Political Studies* 17:14-30.

bir sınırlama getirerek, onların tatminini mümkün kılar. Aksi halde, sınırsız kabul edilen ihtiyaçların sınırlı kaynaklarla tatmini mümkün olmaz. Bu anlamda sosyal bir varlık olmak insanın arzu ve ihtiyaçlarını sınırlamayı öğrenmesi ve toplumsal işbirliği içinde kendi sınırlı isteklerini tatmine çalışması demektir. Kısacası, Durkheim, bireyin bencil materyalist arzularının toplumun zararına olabileceğine inandığından, toplum tarafından kontrol edilmesi gerektiğini savunur.

Kapitalist ideolojinin insanların ihtiyaçlarını bir anlamda evrensel kabul etmesine bir kısım antropologlar da karşı çıkıyorlar. Bunlara göre, ihtiyaçlar kültür tarafından büyük oranda şekillendiği için toplumdan topluma farklılık gösterebilir. Örneğin antropolog Melford Spiro Burma'daki Budistlerin davranışlarıyla ilgili çalışmasında, Burmalı köylülerin birçok davranışının Batılı insana rasyonel gelmediğini ancak Burma kültürü kontekstinde son derece rasyonel olduğunu söyler.¹⁷ Fakir köylüler, kazandıkları az miktardaki gelirlerinin önemli bir kısmını, Batılı birinin nazarında irrasyonel olan, dini aktiviteler ve din adamlarının ihtiyaçları için harcarlar. Budist öğretiyeye dayalı Burma kültürüne göre, bireyler kültürleri tarafından şekillenen ihtiyaçlarını rasyonel olarak en yüksek kılmaya çalışır. İnsanlar şahsi ihtiyaçları yerine, dini aktiviteler için yaptığı harcamalarla, hem toplum içinde bir saygınlık kazanmış olur hem de dünyaya ikinci gelişlerinde daha iyi bir formda olmayı sağlamış olur.

Nursî'ye göre kapitalist Batı medeniyeti, israf, hevesleri tatmin ve zaruri olmayan ihtiyaçları zaruri ihtiyaç haline getirerek insanları mutsuz yapmıştır. (Nursî, Emirdağ Lahikası II) Nursî, kapitalist ideolojinin insanın sonsuz olan ruhanî ihtiyaçlarını ise inkar ettiğini düşünür. Başka bir deyişle, kapitalist ideoloji, kâr maksimizasyonu için zaruri ihtiyaçları artırırken, insanın çok önemli olan sonsuz mutluluk arzusunu gözardı eder. Nursî'ye göre, insanın "ihtiyacı âlemin her tarafına dağılmış; arzuları ebede kadar uzanmış. Bir çiçeği istediği gibi, koca bir baharı da ister. Bir bahçeyi arzu ettiği gibi, ebedi Cenneti de arzu eder." (Nursî, Sözler, s. 289) Kısacası, insan cismi biyolojik hayatını devam ettirmek için sınırlı maddelere ihtiyaç duyarken, insan ruhu sonsuzluğu istiyor.

Oysa kapitalist ideoloji, insanın biyolojik ihtiyaçlarını artırmaya çalışırken, ruhunun ihtiyaçlarını bir anlamda inkar eder. Kapitalist ideoloji üreticilerin nihai maksadının kâr maksimizasyonu olduğunu varsayar. Bu ideoloji-

¹⁷ Spiro, Melford (1966) Buddhism and Economic Action in Burma. American Anthropologist 68:1163-1167.

den etkilenen kapitalist üreticiler, kârlarını en yüksek kılmak için, reklam yoluyla, tüketicilerin daha çok şeye ihtiyaç duyduğunu telkin eder. Üreticiler, nihai amaçlarına ulaşmak için, bu dünyada cezasız kalacağına inandığı her türlü yolu kullanmaktan bir mahsur görmez.

Kapitalist Tüketim Toplumu

Jeremy Bentham ve Adam Smith gibi düşünürlerin şekillendirdiği hayat felsefesine sahip toplumların kapitalist tüketim toplumu olması kaçınılmazdır. Bentham'dan etkilenen bir toplumda, tüketiciler tüketim artışıyla faydalarını en yüksek kılmaya çalışır. Üreticiler ise, Adam Smith'ten aldıkları mesaj doğrultusunda, tüketicileri daha çok mal almaya teşvik ederek kârlarını en yüksek kılmak için uğraşır. Kapitalist bir toplumda, iktisat bilimi diğer bilimlerin üzerinde bir konuma sahiptir. Televizyon kanallarında, gazete köşelerinde ve ülke idaresinde iktisatçılara verilen yüksek makamlar, iktisatçıları kapitalist ideolojinin vaizleri konumuna yükseltir.¹⁸ Kısacası, kapitalist ideolojinin “tüketim toplumu” yaratması dayandığı tüketici ve üreticiyle ilgili temel argümanların doğal bir sonucudur.

Kapitalizmin tüketiciler için mutluluk formülü (fayda maksimizasyonu) gayet basittir: ne kadar çok çalışırsan, o kadar çok para elde edersin. Ne kadar çok para elde edersen, o kadar çok mal ve hizmet satın alabilirsin. Ne kadar çok mal ve hizmet alırsan, o kadar çok tüketim yaparak faydanı (mutluluğunu) artırabilirsin.¹⁹ Kapitalist sistemde kimisi çok çalışarak, kimisi de çok çalarak nihai amaca ulaşmaya çalışır. Kapitalizmin üreticiler için kâr maksimizasyonu formülü ise, tüketim toplumu yaratarak satışları en yüksek kılmayı gerektirir. Kapitalizmin küresel boyuta taşınması da kapitalist üreticilerin kâr maksimizasyonu hedefinin zorunlu bir sonucudur. Yerel ve ulusal alanda mevcut imkanları değerlendiren kapitalist üreticiler, kârlarını daha çok artırmak için, küresel piyasaya açılır. Bu maksada ulaşmak için, politik engelleri kaldırarak uluslararası ticaret serbest yapılması yetmez. Bunun yanında, üretilen mallara küresel ölçekte bir talep oluşturmak gerekir. Günümüzde, kapitalist üreticilerin, başta medya olmak üzere birçok araçları kullanarak küresel tüketim toplumu oluşturma gayretleri kâr maksimizasyonu amacına hizmet etmek içindir.

¹⁸ Wilk, Richard R. (1996), *Economics and Cultures, Foundations of Economic Anthropology*, Boulder: Westview Press, s. 33.

¹⁹ Kapitalizmin bu mesajını çok iyi anlayan Amerikalılar, haftanın beş günü işlerini büyük itina ile yapıp, faydasını en yüksek yapmak için gerekli olan geliri elde etmeye çalışır. Haftasonları ve tatillerde ise, kazandıklarını harcayarak faydalarını en yüksek kılmaya çalışırlar.

Meşhur iktisat tarihçisi Karl Polanyi'ye göre modern kapitalizm kâr ve piyasayı toplum ve insani değerlerin üzerine çıkararak herşeyi alıp satılan bir mal derecesine indirmiştir²⁰. Kapitalist tüketiciler, piyasada satılan malları alarak faydalarını en yüksek kılmaya çalışır. Mikroiktisat tüketilecek şeylerin evrensel olan niceliksel faydasından söz etmenin mümkün olmadığını kabul eder. Bunun yerine, herbir tüketim nesnesinin, diğer tüketim nesnelerine oranla nisbî bir faydasından söz eder. Bireyler, tüketim nesneleri arasında kıyas yaparak, kendilerine en yüksek faydayı sağlayanları tercih etmek yoluyla toplam faydasını en yüksek kılar.

Kapitalist mikroiktisat teorisi “azalan fayda” kanunuyla, aynı nesnenin tüketim miktarını bir birim artırdığımızda tüketicinin alacağı faydanın azalarak devam edeceğini kabul eder. Bu varsayım, faydasını en yüksek kılmayı temel maksat edinen tüketicinin sürekli farklı şeyler tüketmeye çalışmasını gerekli kılar. Başka bir deyişle, aynı tür lezzeti tadan bir tüketici, gittikçe daha az oranda lezzet alır. Kapitalist sistemin sürekli farklı lezzet nesnelerini üretmeye çalışması “azalan fayda” kanununun tüketici üzerinde oluşturduğu kısıttan kaynaklanır.

Küresel Kapitalizmin (Mutluluk) Krizi ve Çıkış Yolları

Avrupa’da ortaya çıkan kapitalist ideoloji günümüzde tüm dünya insanlığını etkileyerek, küreselleşmiştir. Global kapitalizm, oluşturduğu matrixle²¹ insanlığa mutluluk vereceğini iddia ediyor. Kapitalizmin bu iddiasının lehinde ve aleyhinde birçok makale yazıldı. Kimileri liberal kapitalizmi en mükemmel sistem olarak tarif edip, “tarihin sonu” gelmiştir diye kehanette bulunurken, kimileri de kapitalizmin sonuyla ilgili öngörülerde bulunmuştur.

Piyasa ekonomisine dayalı kapitalist sistem, kaynakların etkin kullanımını sağlayarak, toplam üretim ve tüketimi artırmasına rağmen, insanlara vaad ettiği mutluluk rüyasını gerçekleştirememiştir. Günümüzde küresel ka-

²⁰ Polanyi Karl (1944), The Great Transformation, New York: Rinehart.

²¹ Gişe rekorları kıran The Matrix filmi kapitalizmin yaratmış olduğu illizyonu çok güzel açıklıyor. Film, insanların iradesini kontrol altına alan ve bilgisayar programlarıyla çalışan insanvari robotların gerçek insanlığa hakim olmasını konu ediniyor. Filmin bu teması tamamen metforiktir. Gerçekte Matrix kapitalist ideolojinin oluşturduğu illizyonik dünyayı anlatıyor. Filmin başrolünde oynayan Morpheus filmin bir kesitinde Matrix'in ne olduğunu şöyle açıklıyor: “Matrix illizyonik bir dünya. Her tarafı kuşatmış. Şu anda içinde bulunduğumuz odaya dahil girmiş. Pencereden baktığın zaman görebilir veya televizyonunu açtığın zaman izleyebilirsin. İşe gittiğin zaman, kliseye gittiğin zaman, vergini verdiğin zaman bu illizyonik dünyayı hissedersin. Hakikata gözünü kör eden bir dünya bu... Sen bu dünyanın kölesisi Neo. Herkes gibi sende bu hapsin içine doğdun. Öyle bir hapis ki, varlığını hiçbir şekilde hissedemezsin. Aklın için bir hapis” (The Matrix (1999) filmindeki konuşmadan alınmıştır.)

pitalizmin kalbi hükmünde olan Amerika Birleşik Devletlerindeki sosyal ve psikolojik sıkıntılar bunun en açık örneğidir. Newsweek dergisinde yayınlanan bir makaledeki istatistiklere göre, Amerika’da insanların reel gelirleri 1960’tan günümüze iki katına katlanmıştır. Amerikalıların araba, soğutucu, elbise kurutma makinesi edinme imkanları eskisine göre ikiye çıkmıştır. Yine eskiye oranla insanların herhangi bir gece lokantada yemek yeme imkanları iki katına yükselmiştir. Ancak boşanma oranları da ikiye katlanmış, gençlerin intiharı üç katına çıkmış ve depresyonlar on kat artmıştır. (Newsweek, 16 Eylül 2002) Oysa, Benthamcı felsefeye göre, daha yüksek satınalma gücüne kavuşup, daha çok mal ve hizmet elde eden bireyler, hayatlarından nisbeten daha çok lezzet alırlar. Hayatından memnun olan insanın intihar etmesi veya depresyona girmesi beklenmediğine göre, ekonomik refaha kavuşan kapitalist toplumlardaki sosyal sıkıntılar Bentham’ın mutluluk formülünde bir yanlışlık olduğuna işaret ediyor.

Karl Marx, kapitalist sistemin sonunu gelir adaletsizliğine bağlar. Bu kehanete göre, işçiler (proletarya) ile işverenler (burjuvazi) arasındaki gelir uçurumu gittikçe artacaktı. Ücretli köleler gibi çalışanlar, “zincirlerinden başka kaybedecek birşeyleri olmadığını” anladıklarında ayaklanarak kapitalizmi tarihin mezarlığına gömecekti. Geçen asrın başlarında Marx’ın bu kehaneti kısmen doğru çıktığında, kapitalizm büyük bir tehlikeyi yaşamıştı. Bir asra yakın süren mücadeleden sonuçta kapitalizm galip çıktığında, sosyalizm tarihe gömülmüştü.

Joseph Schumpeter (1883- 1950), kitabında kapitalizmin geleceğini tartışır ve kapitalizmin rasyonel ekonomik aktivitelerle başladığını söyler. (Schumpeter, 1950) Schumpeter’e göre, rasyonellikten beslenen kapitalizm, yeşerdiği ortamda rasyonelliği daha da güçlendirir. Ancak rasyonelliğin yayılması geleneksel değerleri ve kurumları ortadan kaldırdığı gibi burjuvaziyi destekleyen değerleri de öldürür. Bu aşamaya ulaşıldığı zaman kapitalizmin meşruiyeti ortadan kalkar ve Marx’ın tahmin ettiği gibi sosyalist bir sisteme geçiş olur.

Küresel kapitalizmin açmazlarını Tarihin Sonu adlı kitabıyla bu sistemin insanlığın ulaşabildiği en mükemmel sistem olduğuna inanan Francis Fukuyama gibi kapitalizmin kahinleri de kabul ediyor. Fukuyama 2002 yılında yayınlanan *Our Posthuman Future (Bizim İnsanötesi Geleceğimiz)* adlı kitabında, ilaç sektöründe ve biyoteknolojide yaşanan gelişmelerin insan fitratını değiştirerek yeni bir insan tipi meydana getirmekte olduğunu anlatır. Karını en yükseğe çıkarmak isteyen kapitalist üreticiler geliştirdikleri, Prozac gibi mutluluk ilaçları ile, hedenostik hayat felsefesine sahip tüketicilere kısa yoldan kendilerini mutlu hissetme imkanı sunuyor. Bu ilaçlar insan beyni

üzerinde uyarıcı bazı etkilerde bulunarak insanın kendini daha iyi hissetmesini sağlıyor. Fukuyama bu gelişmeyi endişe verici bulsa da, hedenostik bir tüketici için önemli olan lezzetlerin en yükseğe çıkarılması olduğuna göre, Prozac gibi ilaçlar bu maksada ulaştıran en etkin araç olabilir.

Kapitalizmin çıkmazlarını anlayan bir kısım Batılı sosyal bilimciler daha insancıl bir kapitalizm hareketinin öncülüğünü yapıyorlar. Bu hareketin başını çeken Amitai Etzioni, *Ahlaki Yön: Yeni Bir İktisada Doğru* (1988) kitabında, “insancıl iktisat” adını verdiği yeni bir iktisadi alandan söz ediyor. Etiziona akademik bir dernek etrafında kendisi gibi düşünen sosyal bilimcileri toplayıp, daha insancıl bir kapitalist düşünceyi savunan akademik bir dergi çıkarıyor ve bu konuyla ilgili her sene akademik konferanslar düzenliyor. Etiziona, insanın her zaman mantıklı hareket etmediğini iddia eder. Örneğin, insan sigara içmenin sağlığına zarar verdiğini ve sonuçta kendisini öldürebildiğini bilmesine rağmen sigara içmeyi tercih eder. Arabaya binerken kemerini bağlamamanın hayatı tehlike oluşturacağını kabul etmesine rağmen kemerini bağlamayı ihmal eder. Diş fırçalamanın diş sağlığı açısından çok faydalı olduğunu anlamasına rağmen dişini fırçalamaz. Etiziona, modern iktisadın insanı bencil tanımlamasına da itiraz ediyor. İnsan çoğu zaman yardımseverdir, bencil değildir. Öleceğini kesin bildiği eşine yardım eder, boğulmakta olan yabancı birini gördüğü zaman onu kurtarmak için hayatını tehlikeye atarak suya atlar. Etiziona kapitalist sistemin varsayımlarını sorgulayıp insani bir formata sokulması gerektiğini savunur.

Kapitalist ideolojinin çok kompleks olan insanı “ihtiyaçları tarafından güdülerek maddî imkanlar ve normatif kısıtlar altında menfaatini arayarak faydalarını en yüksek kılan” varlıklara indirgemesine bir kısım antropologlar da karşı çıkar.²² Nursî de benzer düşünceye sahiptir. Nursî’ye göre, kapitalist Batı medeniyetinin insana hakiki mutluluğu getirmemesi, onu yanlış veya eksik tanımasından kaynaklanır. İnsanın ruhanî duygularını inkar veya ihmal eden bir medeniyetin, insanın hayvani duygularına hitap ederek onu mutlu etmesi beklenemez. Başka bir deyişle, Benthamcı felsefeden etkilenen kapitalist Batı medeniyeti, cismanî lezzetleri, meşru gayr-ı meşru ayırımı yapmadan, en yüksek kılmaya çalışarak bir tür yalancı Cennet vaadinde bulunuyor. Oysa, cismi geçici ve “yalancı bir Cennette bulunan ve kalbi, ruhu Cehennemde azap çeken” bir insan mutlu olamaz. (Nursî, Lem’alar, s. 148) Bu anlamda denilebilir ki, Nursî’ye göre, kapitalizm sadece insan nefesine hitap ettiğinden insanlığa vaad ettiği mutluluğu getirememiş ve getiremeyecektir.

²² Geertz, Clifford (1984), *Culture and Social Change: The Indonesian Case*. Man. 19:516.

Artan maddî imkanlarla birlikte, gelişmiş ülkelerde yaşanan bireysel ve sosyal problemlerdeki artış kapitalizm krizinin göstergeleridir. Bu krizden çıkış yolu ise insanı bütün cismanî ve ruhanî duygularıyla anlayıp, herbirini meşru dairede tatmin etmekle onu hakiki mutluluğa ulaştırmaktır.